

TÓKEI FERENC:

A termelési mód fogalmáról¹

„Mi a társadalom, bármilyen is a formája? — kérdi Marx 1846-ban Annyenkovhoz írott levelében, majd így folytatja: — Az emberek kölcsönös tevékenységének a terméke. Szabadon választhatják-e az emberek ezt vagy azt a társadalmi formát? Semmiképpen sem. Tétélezze az emberek termelőképességeinek meghatározott fejlettségi állapotát, és megkapja az érintkezés [commerce] és a fogyasztás megfelelő formáját. Tétélezze a termelés, az érintkezés és a fogyasztás meghatározott fejlődési fokát, és megkapja a társadalmi szerkezet megfelelő formáját, a család, a rendek vagy az osztályok megfelelő szervezetét, egyszóval egy meghatározott polgári társadalmat [société civile]. Tétélezzon egy meghatározott polgári társadalmat, és megkapja a megfelelő politikai rendszert, mely csak hivatalos kifejezése a polgári társadalomnak.”²

Ez a fogalmazás még igen elvontan tartalmazza a materialista történetfelfogás általános alapelvét. Elvontságának természetes oka, hogy Marx a történelmi materializmus, az akkor még számára is új felfedezés alapelveit tömören és minél érthetőbben akarta megfogalmazni levelében. Elvontan tekintve természetesen a későbbi, érettebb fogalmazások alapján is helyesnek kell tartanunk mind a termeléstől a politikai rendszerig vezető „lépcsőfokokat”, mind a „tétélezze — megkapja” módszert; ám a termelési mód konkrét totalitásának (valamint alapzat és felépítmény kölcsönhatásának) dialektikus „tétélezése” mégiscsak biztonságosabb kiindulópontot nyújt a történelmi mozgás megértéséhez. Mindamellettsajnálatos tény, hogy az idézett (és néhány hasonló) elvont fogalmazás Marx történetfelfogásának eltorzítására csábította mind a történelmi materializmus híveit, mind ellenségeit; hiába mutatta meg saját tudományos művének példájával Marx, hogy felfogása szerint a „tétélezze — megkapja” formula konkrét tartalma még egyetlen társadalmi forma, a kapitalizmus esetében is egy tudós emberélet fáradhatatlan és soha bevégzettnek nem tekintett munkája.

Mintegy tizenkét évvel később, fő művének első nyilvánosságra hozott részéhez, „A politikai gazdaságtan bírálatához” írott híres „Előszó”-ban Marx ugyancsak a lehető legtömörebben óhajtotta megfogalmazni azt az „általános eredményt”, amely a negyvenes évek közepétől „tanulmányai vezérfonala lett”. A materialista történetfelfogás e rövid összefoglalása³ a legismertebb marxi szövegek egyike, igazi megértése és helyes interpretálása azonban nem könnyű — és nézetünk szerint többnyire balsikerekkel teljesített — feladat.

Marx itt kifejtett formuláit a továbbiakban még többször is meg kell vizsgálnunk. A bennük rejlő általános meghatározások közül most csak a következőket emeljük ki: a társadalom alapzata, amelyen a jogi és politikai felépítmény emelkedik, a termelés vagy termelési mód; ez maga termelési viszonyok összessége, amely a társadalmi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felel meg;

¹ Részletek a szerzőnek „A társadalmi formák elméletéhez” című könyve bevezető fejezeteiből. A könyv a Kossuth Könyvkiadó kiadásában jelenik meg.

² Marx–Engels: Válogatott Művek. II. kötet. Kossuth, 1963. 406–407. l.

³ Lásd Marx–Engels Művei (a továbbiakban: MEM), 13. kötet. Bp. 1965. 6–7. l.

a termelési viszonyok *formát* adnak a termelőerők fejlődésének, következésképpen a társadalmi termelőerők fejlődése a termelési viszonyok *tartalma*; e tartalom egy bizonyos ponton ellentmondásba kerül a formával, az alapzat e konfliktusa átcsap a felépítménybe, az visszahat alapzatára, és az alapzataból kiinduló forradalmasodás társadalmi forradalomhoz, új termelési mód kialakulásához vezet, a régi antagonisztikus társadalmi viszonyok helyébe új antagonizmus lép, míg végül a tőkés termelés olyan társadalmi termelőerőket hoz létre, amelyek elkerülhetetlen szükségszerűséggé teszik mindenféle antagonizmus megszüntetését. A marxi gondolatmenet igen világosan mutatja meg egyebek között azt is, miképpen teszi a materialista történetfelfogás utópiából tudománnyá a szocializmust vagy kommunizmust. Már az eddig mondottak is Marx meghatározásainak egyik lehetséges interpretációját jelentik, ahhoz azonban, hogy Marx gondolatainak sokoldalú kifejtését nyújthassuk és a parafrázált meghatározások igazi tartalmát kibonthassuk, az idézett tömör szöveg önmagában nem elegendő.

A termelési mód fogalmának közkeletű értelmezése

Mielőtt azonban Marx történetfelfogásának kifejtésére rátérhetnénk, foglalkoznunk kell azzal a kifejtéskísérlettel, amely megtévesztő „egyszerűsége” és „logikussága” révén mind a mai napig rányomja bélyegét a marxista igényű filozófiára és történettudományra. Ez a kísérlet Sztálintól származik, s „A dialektikus és a történelmi materializmusról” című írásban található. S noha szerzője e művét 1938 szeptemberére datálta, a benne „közérthetően” megfogalmazott Marx-interpretáció — mint látni fogjuk — egy olyan tipikus módszertani hibára támaszkodik, amelyet már Marx és Engels többször megbírált, és amely a történelmi materializmus „legkézenfekvőbb” interpretációjaként, mondjuk a II. Internacionálé idejétől kezdve, csaknem háborítatlanul uralkodott a marxista irodalomban 1938-ig. (Lenin ragyogó történelmi-materialista elemzéseit alighanem egyedülálló kivételnek kell tartanunk.) Hogy azután 1938-tól kezdve Sztálin formulái miképpen nyomták rá bélyegüket az interpretációs kísérletekre, arra nem kell sok szót vesztegetni. Elgondolkoztató tény azonban, hogy „A dialektikus és a történelmi materializmusról” című igen problematikus írás bírálatának máig is csak bizonyos kezdeteit találhatjuk meg, s e kezdetek tétovaságának természetes eredményeképpen a történelmi materializmusról írók, valamint a marxista igényű történészek máig is kapva kapnak a Sztálintól származó formulákon, szerzőjüket természetesen nem idézve, s bizonyos formulákat nyilván teljes jóhiszeműséggel a marxi elvek helyes interpretációjának tartva. Meggyőződésünk, hogy egyfelől a bírálat tétovaságának (néha kicsinyességének), másfelől a sztálini formulák szívós fennmaradásának és inkognitóban köztünk-járásának fő oka abban a körülményben keresendő, hogy Sztálin valóban Marx történetfelfogásának interpretációját kísérte meg, ez esetben tudatos revíziótörekvést feltételezni nem lehet, és hogy Sztálin 1938-ban csak kodifikálta az amúgy is eléggé meggyökeresedett „legkézenfekvőbb”, „leglogikusabb” elgondolásokat, amelyek valamiféle elméleti tehetetlenségi törvény jóvoltából máig is e mezükben tetszelegnek a tankönyvek lapjain.

A történelmi materializmus tárgyalását Sztálin azzal a kérdéssel kezdi, mit értsünk a társadalom életének anyagi feltételein, s ezen belül miben lássuk azt a „fő erőt”, amely a társadalom jellegét meghatározza. A természetről, a földrajzi környezetről helyesen állapítja meg, hogy „nem lehet a társadalmi fejlődés fő, meghatározó oka, mert az, ami tíz- meg tízezer éven át csaknem teljesen változatlan marad, nem lehet fő oka olyasmi fejlődésének, ami néhány száz év alatt gyökeres változásokon megy át”.⁴

⁴ Sztálin: A dialektikus és a történelmi materializmusról. A leninizmus kérdései, Szikra 1952. 685. 1.

Ha célunk Sztálin fejtegetéseinek kimerítő bírálata lenne, itt természetesen máris meg kellene állnunk, hogy megmutassuk, miért van igaza Sztálinnak az érvelés gyengeségeitől függetlenül. A nagyon „logikusnak” vélt érv ugyanis csak nagy általánosságban mond valamit, a konkrét történeti kutatásban ezzel az elvont — egyoldalú, nem teljes — igazsággal nem lehet mit kezdeni. Marx a természeti meghatározottság problémáját egészen másképp vetette fel, hiszen a természeti meghatározottságot az egész emberi-társadalmi fejlődés kiindulópontjának tartotta. A kérdés ilyen sommás elintézését mi sem indokolhatja egy Marx történetfelfogását interpretáló munkában, hiszen az ember fejlődésének lényege éppen a természeti meghatározottság alóli emancipálódás. Helyesebb lett volna megtartani legalább azt a közismert marxi meghatározást, hogy a természeti feltételek kedvezősége az ember számára *lehetőséget* ad a fejlődésre, de ez még nem a fejlődés valósága.⁵ A „befolyás” meghatározatlan fogalom, helyette szót érdemelt volna az a probléma, hogy a természeti előfeltételek „kedvezősége” is konkrét meghatározásokra szorul, mert hiszen általánosságban a túlságosan „kedvező”, „túlságosan tékozló” természeti környezet „kézen fogva vezet”, „nem teszi az ember saját fejlődését természeti szükségszerűséggé”.⁶

Am ha nem kérjük számon azokat a problémákat, amelyeket Sztálin mellőzhetőnek vélt, akkor is marad kifogásolni való magán a „logikus” fő érven. Mert ha általában el is fogadjuk, hogy „háromezer év leforgása alatt Európában három különböző társadalmi rend” váltotta fel egymást, míg eközben „Európa földrajzi viszonyai” jóformán semmit sem változtak, nyomban annyi megszorítás kívánkozik ide, hogy a végén e hatásosnak szánt érv éppen a specifikusan történelmi kérdésfeltevésben bizonyul semmitmondónak. Néhány az ide kívánczó konkrétabb meghatározások hosszú sorából: azt a bizonyos három különböző társadalmi rendet különböző népek alakították ki különböző természeti feltételek nyújtotta lehetőségek bázisán; a háromezer év alatt igen sok nép került vándorlás révén gyökeresen új természeti feltételek közé; a háromezer év alatt a természettudományosan felfogott földrajzi viszonyok valóban alig változtak, de a történelmileg felfogott (a társadalom anyagi életének feltételei közé tartozó) természet hatalmas változásokon ment át; és a sort hosszan lehetne folytatni. E helyett azonban lássuk inkább Sztálin fejtegetését, mert mielőbb szeretnénk eljutni ehhoz a *döntő* jelentőségű módszertani hibához, amely nézetünk szerint formulái fogyatékoságának talán fő forrása.

A népesség gyarapodásáról Sztálin megállapítja, hogy szintén „befolyással van” a társadalom fejlődésére, ez azonban „nem lehet *meghatározó* befolyás, mert a népesség fejlődése magában véve nem ad kulcsot annak megmagyarázásához, hogy valamely adott társadalmi rendet miért vált fel éppen egy bizonyos új rend és nem valami más rend, hogy miért váltja fel az ősközösségi rendet éppen a rabszolgatartó rend, a rabszolgatartó rendet a feudalizmus, a feudális rendet a burzsoá és nem valamely más rend.”⁷ A kérdés és a válasz ez esetben is elvont, de elvontan tekintve helyes. Az ezután következő példák, amelyek különböző fejlettségű államok népsűrűségét vetik egybe, nem megoldják, hanem csak kikerülik a népesedés valódi problémáját. A „befolyás” leszögezése helyett itt is jobb lett volna legalább utalni az olyan konkrét hatásokra, mint például az ókori kolóniák vagy a barbárok kalandozásai. Görögország és Róma lakóiról írta Marx: „Csak úgy maradhattak civilizáltak, ha kevesen maradtak”; a túlnépesedés problémáját ezért kolóniák létesítésével oldották meg (vagy odázták el). A barbárok ugyanígy: „Csakis úgy maradhattak barbárok, ha kevesen maradtak”; ezért indultak kalandozásaikra. Az alapvető ok mindkét esetben: „a termelőerő fejletlensége”.⁸ Sztálin is a termeléshez akar eljutni, elvont kérdésfel-

⁵ Vö. Marx: A tőke, I. kötet. Kossuth. 1961. 478. l.

⁶ Vö. uo. 477. l.

⁷ Sztálin: I. m. 685. l.

⁸ Marx: Kényszerkivándorlás . . . : MEM 8. kötet. 526–527. l.

tevései és semmitmondó érvei azonban fogalmilag csak újabb elvontságok felé nyitnak utat. S ezek után kétely támad bennünk, vajon miképpen fogja a termelési mód fogalmával megválaszolni a formálisan helyes kérdést: az őstársadalmat miért éppen a rabszolgaság, ezt a feudalizmust stb. váltja fel?

Sztálin e lendületesen fogalmazott, fogalmilag sehová sem vezető bevezetés után egyszerűen leszögezi, hogy a társadalom „arculatát”, egyik rendszerből a másikba való fejlődését meghatározó „fő erőt” „a történelmi materializmus az emberek létéhez szükséges létfenntartási eszközök megszerzésének módjában, a társadalom életéhez és fejlődéséhez elengedhetetlen *anyagi javak* — élelem, ruházat, lábbeli, lakás, tüzelő, munkaeszközök stb. — *termelésének módjában látja*”.⁹ S ezután következik a termelési mód fogalmának az a meghatározása, amely nézetünk szerint Marx történetfelfogásának ez alapvető fogalmát az ugyancsak nagyon „logikus” látszat mögött a felismerhetetlenségig eltorzítja. E szövegrészt, amelynek minden mondatát vitathatatlan definícióként idéztek sokáig, ide kell írunk teljes egészében:

„A *munkaeszközök*, amelyek segítségével az anyagi javakat előállítják, az *emberek*, akik a munkaeszközöket mozgásba hozzák és bizonyos *termelési tapasztalatokkal* és *munkában való gyakorlottsággal* rendelkezve végzik az anyagi javak termelését — mindezek az elemek együttvéve a társadalom *termelőerőit* alkotják. A termelőerők azonban a termelésnek csak egyik oldalát, a termelési módnak egyik oldalát alkotják, azt, amely az embereknek az anyagi javak termelésére felhasznált természeti tárgyakhoz és erőkhöz való viszonyát fejezi ki. A termelés másik oldalát, a termelési mód másik oldalát, az embereknek egymáshoz való viszonyai a termelési folyamatban, az emberek *termelési viszonyai* alkotják. Az emberek nem egymástól elszigetelten, nem mint egymástól elszakadt egyedek, hanem közösen, csoportokban, társadalmakban harcolnak a természettel és használják ki a természetet az anyagi javak termelése céljából. Ezért a termelés mindig és minden körülmények között *társadalmi* termelés. Az anyagi javak termelése során az emberek a termelésen belül ilyen vagy amolyan kölcsönös viszonyokat, ilyen vagy amolyan termelési viszonyokat létesítenek egymás közt. Ezek a viszonyok lehetnek kizsákmányolástól mentes emberek együttműködési és kölcsönös segítségi viszonyai, lehetnek uralkodási és alávetettségi viszonyok, végül lehetnek átmeneti jellegű viszonyok a termelési viszonyok egyik formájából a másikba. De bármilyen jellegűek is a termelési viszonyok, azok — mindig és minden rendben — ugyanolyan elengedhetetlen elemei a termelésnek, mint a társadalom termelőerői.” Itt egy Marx-idézet következik, mely csak annyit mond, hogy termelés nincsen termelési viszonyok nélkül, majd a termelési mód „végső” definíciója: „Következésképpen a termelés, a termelési mód magában foglalja mind a társadalom termelőerőit, mind az emberek termelési viszonyait, tehát ezek egységének megtestesülése az anyagi javak termelésének folyamatában.”¹⁰

E meghatározások legszembetűnőbb vonása ismét „egyszerűségük”, amely elvontságot, egyoldalúságot takar. Első pillantásra nyilvánvaló például, hogy a termelés társadalmiságának felfogása egyoldalú, vagy hogy a termelési viszonyoknak jellegük szerint két fő és egy „átmeneti” típusba való csoportosítása merőben üres absztrakció. Ezek az elvontságok és egyoldalúságok azonban csak természetes következményei annak, hogy Sztálin nem értette meg a termelési mód marxi fogalmát. Mert hiába jelenti ki az összefoglalásul szánt mondatban, hogy a termelési mód a termelőerők és termelési viszonyok egységének „megtestesülése”, a termelési módot mégsem totalitásként fogja fel, hanem erőszakosan „elemeire” szakítja szét, s nem veszi észre, hogy mihelyt e mozzanatok „elemek”-ként különválasztotta, azok már egészen mások, mint amik a szerves egész tagjaiként, a totalitás mozzanataiként voltak. Végső eredményében Sztálin a ter-

⁹ Sztálin: I. m. 686. 1.

¹⁰ Uo. 686–687. 1.

melési mód marxi fogalmának tartalmát és formáját tépi szét, e két fő „oldalt” a maga egyoldalúságában rögzíti, majd egy kijelentéssel megkísérli ismét egyesíteni. Az egyesítés azonban csak egészen külsőleges és önkényes lehet, mert hiszen a formájától elválasztott tartalom nem tartalom többé, a tartalmától megfosztott forma pedig nem valóságos forma. Nyilvánvaló, hogy Sztálin e módszertani hibája összefügg azokkal a szegényes meghatározásokkal, amelyeket általában a dialektikus módszerről adott (és rokon a dialektikus módszer és a materialista elmélet szétszakításának és külsőleges újraegyesítésének hibás eljárásával is).

A probléma azonban egy cseppet sem egyszerű; ha ezzel a bíráló megjegyzéssel kimeríthető lenne, akkor Sztálin felfogása nem lenne még ma is közkeletű a marxista irodalomban. Vitathatatlan ugyanis, hogy a termelőerők és termelési viszonyok (akárcsak a tartalom és forma) fogalmai: „értelmes absztrakciók”, amelyek a termelési mód totalitásának valóságos mozzanatait, mégpedig valóban két fő mozzanatát fejezik ki. Következésképpen nem csupán egységük vagy azonosságuk, hanem különbözőségük, sőt ellentmondásuk megragadására is szükség van, mégpedig éppen ahhoz, hogy a szerves egész tagjaiként való viselkedésüket ezáltal a totalitás dialektikus „önmozgását” helyesen foghassuk fel. Bírálóink tehát egyelőre nem tekinthető bizonyítottak; előzetes jelzés csupán, amit konkrétabb és fogalmilag szabatosabb elemzésnek kell követnie. Ehhez kiindulópontul természetesen Sztálin szövege a legalkalmasabb.

A termelőerőknek az a meghatározása, amely szerint a munkaeszközök (vagy akár: termelési eszközök) és az emberek a maguk termelési tapasztalataival és ügyességével „együttvéve a társadalom termelőerőit alkotják”, nézetünk szerint téves. Ezek az „elemek” ugyanis — még „együttvéve” is — csupán a termelőerők *anyagi szubsztanciáját* alkotják, nem magukat a termelőerőket. Nem véletlen, hogy Marx mindig *társadalmi* termelőerőkről beszél: a társadalmiság itt formameghatározást jelent. A termelőerők társadalmi meghatározottsága Marx szerint az, hogy a termelőerők mindig társadalmi viszonyt is kifejeznek. Például a technológiáról azt írta, hogy az nem csupán az embernek a természethez való aktív viszonyát fedi fel, hanem társadalmi viszonyait is.¹¹ Marx már az Annyenkovhoz írott levélben „hegeli kacatnak” minősítette Proudhon „evolúcióit”, mégpedig azért, mert ezeket kiagyalójuk elvonatkoztatta a társadalmi formáktól.¹² Pedig Proudhon „első evolúciója” a munkamegosztás volt, egy olyan tényező, amely szembetűnő módon egyszerre termelési viszony és termelőerő! Sztálin definíciójában még a munkamegosztás sem szerepel; idézzük tehát Marx levelét a „második evolúció”, a gépek mint közgazdasági kategória tárgyában: „A gép éppúgy nem közgazdasági kategória, mint az ökör, amely az ekét húzza. A gépek jelenlegi alkalmazása egyike jelenlegi gazdasági rendszerünk *viszonyainak* (az én kiemelésem — T. F.), a gépek kiaknázásának módja ellenben egészen más dolog, mint maguk a gépek.”¹³

A termelési eszközök és az emberek (bárha termelési tapasztalataikkal és ügyességükkel) a sztálini felfogásban egymással nem mindig a társadalmi termelés, hanem csak az elvont *munkafolyamat* vonatkozásába kerülnek. „A munka mint olyan — mondja Marx —, a maga egyszerű meghatározásában mint célirányos termelő tevékenység, nem a termelési eszközök társadalmilag meghatározott formájával, hanem azok anyagi szubsztanciájával, mint a munka anyagával és eszközével kerül vonatkozásba, amelyek szintén csak anyagilag, mint használati értékek különböznek egymástól: a föld mint nem termelt munkaeszköz, a

¹¹ Marx. A tőke. I. kötet. 347. l. (89. jegyzet.)

¹² Vö. Marx–Engels: Válogatott Művek. II. kötet. 408. l.

¹³ Uo. 410. l. „A filozófia nyomorúságá”-ban Marx a következőképpen mondja ugyanezt: „A gép éppoly kevésbé közgazdasági kategória, mint az ökör, amely az ekét húzza. A gép csak termelőerő. A gépek alkalmazásán alapuló modern gyár, az társadalmi termelési viszony, közgazdasági kategória.” (MEM 4. köt. 142. l.) A „csak termelőerő” kifejezés logikailag: csak formájától elválasztott tartalom, tehát anyag.

többiek pedig mint termelt munkaeszközök.”¹⁴ Az egészen más összefüggésben írott mondat hozzásegíthet bennünket, hogy világosabban megragadjuk Sztálin termelőerő-fogalmának egyoldalúságát. Legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy Sztálinnál az „emberek” kifejezés mögött sem a társadalmilag meghatározott ember rejlik, hanem éppen a munkaerő (ebbe beletartozik a tapasztalat és a gyakorlottság is), azaz lényegében „a munka mint olyan a maga egyszerű meghatározásában”. Pedig Marx az idézett fogalmi meghatározásnak azért tulajdonított nagy jelentőséget, hogy a termelés ne legyen összecszerelhető a munkafolyamattal.¹⁵ Marxnál az ember révén az összes emberi viszonyok befolyásolják a termelést.¹⁶ Storch civilizáció-elméletéről szólva egyebek közt azt írta Marx: „Az anyagi termelés meghatározott formájából adódik először is a társadalomnak egy meghatározott tagozódása, másodsor az embereknek egy meghatározott viszonya a természethez.”¹⁷

Ugyancsak egyoldalú Sztálin meghatározásában az az állítás, hogy a termelőerők „oldala” csupán az embereknek a természethez való viszonyát fejezi ki. Ha az eddigiek után még szükséges, emlékeztetünk Marxnak a technológiáról tett megjegyzésére vagy arra, hogy még a *munkaeszközöket* sem csupán az emberi munkaerő fejlettsége fokmérőinek, hanem a termelési viszonyok mutatóinak tartotta, amelyekről leolvasható a letűnt gazdasági korszakok története.¹⁸ (Ez utóbbi helyet később Sztálin idézi, s mint látni fogjuk, ugyancsak egyoldalúan értelmezi.) Az az elvonatkoztatás, amely a termelés elemeit csupán az ember és a természet viszonyának aspektusából fogja fel, a politikai gazdaságtan és a történettudomány számára nem „értelmes absztrakció”, hanem üres elvontság. Látni fogjuk, hogy Sztálin termelőerő-fogalma a továbbiakban, a termelési viszonyokkal való újraegyesítés kísérletei során is megőrzi elvont-egyoldalú jellegét.

A termelési mód fogalmának idézett meghatározása után Sztálin előadja híres elméletét a termelés „három sajátosságáról”. Íme, az első: „A termelés *első sajátossága* az, hogy sohasem reked meg hosszú időre egy ponton, hanem mindig a változás és fejlődés állapotában van, a termelési módban beállt változások pedig elkerülhetetlenül előidézik az egész társadalmi rend, a társadalmi eszmék, politikai nézetek, politikai intézmények megváltozását — előidézik az egész társadalmi és politikai berendezés átalakulását.”¹⁹ A termelés „három sajátosságának” eredeti sztálini elmélete természetesen bekerült a tankönyvekbe; és a mai napig sem került ki onnan teljesen. Az „első sajátosság” a termelésnek egyszerűen semmiféle sajátosságát nem tartalmazza, mégpedig azért, mert a mondat első része nemcsak a termelésre illik rá, hanem sok mindenre, még talán általánosságban az anyagra is (nem szólva arról, hogy a termelés meg is rekedhet, stagnálhat, visszafejlődhet, hosszú időre is), a mondat második része pedig mondjuk „az egész társadalmi és politikai berendezés” sajátosságáról beszél, de éppen sággal nem a termelésről. Ennél a „sajátoságnál” fölösleges tovább időznünk; lássuk a „másodikat”:

„A termelés *második sajátossága* az, hogy a termelés változása és fejlődése mindig a termelőerők változásával és fejlődésével, mindenekelőtt a munkaeszközök változásával és fejlődésével kezdődik. A termelőerők tehát a termelés legmozgékonyabb, legforradalmibb elemei. Először a társadalom termelőerői változnak meg és fejlődnek, s csak azután, ezektől a változásoktól *függően* és *azoknak megfelelően*, változnak az emberek termelési viszonyai, gazdasági viszonyai.”²⁰ Ez a formula részben Marx meghatározásának igen problematikus parafrázisa, részben egy bizonyíthatatlan állítás. Hogy a termelés változása mindig a termelőerők változásával „kezdődik”, ez nyilvánvaló ellaposítása az „Előszó”

¹⁴ Marx. A tőke. III. köt. Kossuth 1961. 790–791. l.

¹⁵ Vö. uo. 844. l.

¹⁶ Vö. Marx: Értéktöbblet-elméletek I. kötet. Kossuth 1958. 253. l.

¹⁷ Uo. 249. l.

¹⁸ Vö. Marx: A tőke. I. kötet. 172–173. l.

¹⁹ Sztálin I. m. 687. l.

²⁰ Uo. 688–689. l.

azon tételének, hogy „fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglévő termelési viszonyokkal”, azaz saját fejlődési formáikkal. Az a megszükités pedig, hogy az egész változás „mindenekelőtt a munkaeszközök változásával és fejlődésével kezdődik”, eredeti sztálini ötlet, amely Marx és Engels írásaiban sehol sem található. Ellenkezőleg, Marx például a kapitalizmus „változásairól” írva határozottan állította, hogy a termelési mód forradalmasodásának kiindulópontja a manufaktúrában a *munkaerő*, a nagyiparban a *munkaeszköz*.²¹

A termelőerők „oldalának” a termelési viszonyoktól való elvonatkoztatása és egyoldalúságában való megrögzítése, majd az elvont meghatározottságon belül is a termelési eszközök (sőt, Sztálinnál: munkaeszközök) egyoldalú felfogása és kiemelése Sztálint (és formuláinak parafrázálót) olyan meddő, „rossz” ellentmondásba ragadja, amelyből nincsen kiút. Ez a kiúttalanság már a legutóbb idézett szöveg közvetlen folytatásában megmutatkozik: „Ez azonban — folytatja Sztálin — nem azt jelenti, hogy a termelési viszonyok nincsenek befolyással a termelőerők fejlődésére, s hogy a termelőerők nem függenek a termelési viszonyoktól. A termelési viszonyok fejlődése a termelőerők fejlődésétől függ, de a termelési viszonyok visszahatnak a termelőerők fejlődésére, gyorsítják vagy lassítják azt.”²² E formulából szigorúan véve az következik, hogy a termelési viszonyok „befolyása” a termelőerők (és elsősorban a termelési eszközök) fejlődésére éppen úgy nem „meghatározó”, mint például a természeti környezet vagy a népességnövekedés „befolyása”. Jól látható, hogy az elvontságok egymásra épülése hogyan ragadja vakvágányra az egész eszmeifuttatást; és módszerének metafizikussága most, amikor az *okság* egyoldalú törvényét követve eljutott a „végső okhoz” (a termelési eszközök fejlődéséhez), feloldhatatlan ellentmondásokat támaszt. Mert az okság törvénye — a maga következetes egyoldalúságában — azt követeli, hogy feltegyük a kérdést: és vajon mi fejleszti a termelőerőket = termelési eszközöket? Vagy a termelési eszközök fejlődése „önfejlődés”? A kérdést ilyen naivitással csak Sztálin interpretátorai tették fel, s úgy gondolták, kiszabadíthatják a gondolatmenetet a Sztálin formulái teremtette zsákutcából, ha merészen kijelentik: a termelőerőket a termelési viszonyok fejlesztik. Ezzel létrehoztak egy végtelen, elvont és üres oksági körforgást, amely a termelési mód marxi konkrét totalitásának mozgásához csak látszata szerint hasonlít.

Sztálin is érezte a problémát, mert formuláját így folytatta: „Itt meg kell jegyezni, hogy a termelési viszonyok nem maradhatnak el nagyon sokáig a termelőerők növekedése mögött, azzal nem lehetnek sokáig ellentmondásban, mivel a termelőerők csak abban az esetben fejlődhetnek teljes mértékben, ha a termelési viszonyok megfelelnek a termelőerők jellegének és állapotának s teret engednek a termelőerők fejlődésének. Ezért a termelési viszonyoknak, bármennyire elmaradnak is a termelőerők fejlődése mögött, előbb vagy utóbb összhangba kell jönniök — és valóban összhangba is jönnek — a termelőerők fejlődésének színvonalával, a termelőerők jellegével. Ellenkező esetben a termelőerők és a termelési viszonyok egységének mélyreható felbomlása következne be a termelés rendszerében, a termelés a maga egészében felborulna, a termelés válsága, a termelőerők pusztulása állna be.”²³ Ez a formula, mely egyik kísérlete a metafizikusan szétválasztott és egyoldalúan felfogott „oldalak” újraegyesítésének, mint „a termelőerők és termelési viszonyok összhangjának törvénye” került be a tankönyvekbe. Az „Előszó” azon tételének, hogy a termelőerők fejlődésük bizonyos fokán ellentmondásba jutnak *saját* „fejlődési formáikkal”, a logikában nem jártas emberek számára valóban szükséges részletesebb magyarázatát adni, de az ilyen „magyarázatra” Marx szokása szerint csak azt mondta volna: tautológia. Mert Sztálin még csak nem is utal a tartalom és forma dialektikájára, ezt nyilvánvalóan meg sem értette: így aztán formulája — naivan szubjektivistikus

²¹ Vö. Marx: A tőke. I. kötet. 346. l.

²² Sztálin: I. m. 689. l.

²³ Uo.

kifejezésekkel — lényegében csak azt ismételteti, hogy a formának „összhangban” „kell lennie” a saját tartalmával, mert „ellenkező esetben” baj lesz.

A két elvont „oldal” elvont újraegyesítése Sztálint láthatóan kielégítette, mert miután „példaképpen” a válságokról tesz néhány elvont megjegyzést, ugyanezzel a módszerrel így folytatja: „Míg a termelőerők állapota arra a kérdésre ad választ, hogy milyen munkaeszközökkel termelik az emberek a nekik szükséges anyagi javakat, addig a termelési viszonyok állapota már arra a másik kérdésre ad választ, hogy kinek a birtokában vannak a *termelési eszközök* (a föld, az erdők, a vizek, a föld méhének kincsei, a nyersanyagok, a munkaeszközök, az üzemi épületek, a közlekedési és a hirtovábbító eszközök stb.), hogy ki rendelkezik azokkal: az egész társadalom-e, vagy pedig egyes személyek, csoportok, osztályok, akik azokat más személyek, csoportok, osztályok kizsákmányolására használják fel.”²⁴ Nos, a termelőerők állapota egyáltalában nemcsak arra a kérdésre ad választ, hogy milyenek a termelési eszközök, hiszen Marx szerint nemhogy a termelőerők, hanem maguk a munkaeszközök sem csak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem arról is vallanak, hogy milyen társadalmi viszonyok között megy végbe a termelés.²⁵ És Sztálin, a munkaeszközökről szóló marxi meghatározást éppen itt, a termelés „második sajátossága” fejtegetésének befejezésekként idézi, anélkül, hogy észrevenné, mennyire nincs „összhangban” Marx fejtegetése az övével! Ami pedig a termelési viszonyoknak a tulajdonviszonyokkal való azonosítását illeti: ez megint csak igen elvontan mondható helyesnek (nem szólva arról, hogy a „birtokában” vagy a „rendelkezik” kifejezés egészen helytelen), mert a „ki rendelkezik” kérdésre csak az „egész társadalom” vagy „egyes személyek, csoportok, osztályok” határozatlan válasza adható, ami valóban nem más, mint „a termelési viszonyok állapota”, azaz a sztálini két fő és egy átmeneti típus, de semmiképpen sem a különös társadalmi formák meghatározása. A termelési viszonyok különös korszakait az anyagi termelés aspektusából sem a *mit* termelnek, hanem a *hogyan* termelnek (ezzel ismét a Sztálin által itt idézett marxi passzusra utalunk) kérdés megválaszolása különbözteti meg, a tulajdonviszonyok aspektusából tekintve sem a *ki* „rendelkezik”, hanem a *hogyan* „rendelkezik” a döntő kérdés.

Ezután Sztálin megkísérli az egyoldalúan felfogott termelőerők fejlődésének ábrázolását „a legrégebb időktől napjainkig”. Amit Sztálin ábrázol, az csupán a termelőerők fejlődésének anyagi bázisa, szubsztanciája vagy szubsztrátuma, azaz lényegében megint csak „a munka mint olyan, a maga egyszerű meghatározásában”, valamint a munka anyaga és eszköze. S hiába hangsúlyozza oly nyomtatékosan ez anyagi bázis *fejlődését*, a fejlődés ábrázolása elvont-formális marad, mert konkrét meghatározással csak a *társadalmi* meghatározottság kibontásával, a különös *hogyanok* megjelölésével emelkedhetne. Sztálin azonban most éppen e különös formáktól akar elvonatkoztatni; az anyagi bázist nem is akarja különös tartalmakká emelni. Az „általános kép” végére odateszi még a következő kijelentést: „Érthető, hogy a munkaeszközök fejlődése és tökéletesedése nem az emberektől függetlenül ment végbe, hanem azt azok az emberek valósították meg, akiknek a termeléshez közük volt — következésképpen a munkaeszközök változásával és fejlődésével együtt változott és fejlődött az ember is, mint a termelőerők legfontosabb eleme, változtak és fejlődtek termelési tapasztalatai, gyakorlata a munkában, hozzáértése a munkaeszközök felhasználása terén.”²⁶ E ki egészítésben örömkre szolgálhatna az ember és a termelési eszköz viszonyának egy árnyalattal dialektikusabb megfogalmazása, valamint az a nyilatkozat, hogy az ember mégiscsak „a termelőerők legfontosabb eleme”, ha ez az ember valóban ember, azaz *társadalmi* ember volna, nem pedig elvont munkavégző „a maga egyszerű meghatározásában”. Sztálin azonban hű marad eddigi módszeréhez:

²⁴ Uo. 690. l.

²⁵ Marx: A tőke. I. kötet 172. l.

²⁶ Sztálin: i. m. 690–691. l.

az elvont termelőerő-fogalmat az elvont termelési eszközök és az ugyanúgy elvont ember fogalmaira bontja, mindkét (sőt mindhárom) esetben tudatosan mellőzve a formameghatározást.

Ezek után Sztálin — a premisszáktól teljesen függetlenül — kijelenti: „A történelem a termelési viszonyok öt alaptípusát ismeri: az ősközösség, a rabszolgaság, a feudalizmus, a kapitalizmus és a szocializmus termelési viszonyait.” Elméletét mindenekelőtt az jellemzi, hogy mind az öt formát az elvontan felfogott termelőerők elvont „állapota” nyújtotta elvont *lehetőségből* vezeti le, de nem a valósággá levés konkrét folyamatának ábrázolásával, hanem közvetlenül. Így például: az ősközösségben, amelynek alapja szerinte a termelési eszközök „társadalmi tulajdona”, a kőszerszámok, valamint az íj és a nyíl közvetlenül meghatározza a közös munkát, ez pedig „a termelési eszközöknek, a munka termékeinek közös tulajdonára vezet”. Nyilvánvaló, hogy ezzel a módszerrel csak a maga semmitmondó, egyoldalú, elvont (s természetesen egymondatos) „meghatározásait” vezetheti le, olyan formulákat, amilyeneket Marx és Engels sohasem gyártott, még ha kockáztatták is, hogy a konkrét formameghatározásokat nem mindenki érti meg első olvasásra.

Továbbá: az öt alapformát Sztálin fejtegetésében csak rendkívül elvont-laza szálak kapcsolják össze egymással. Voltaképpen az egyetlen összekötő szál közöttük az, hogy a termelési eszközök szakadatlan fejlődése és tökéletesedése egyrészt megteremti és fenntartja a többlettermék mások általi elsajátításának lehetőségét, másrészt a dolgozótól mind nagyobb érdekeltséget, „munkára való hajlandóságot” stb. követelnek, és így a mindenkori kizsákmányoló számára „előnyösebb” rabszolga helyett jobbágyot, majd jobbágy helyett bérmunkást dolgoztatni. Ez a „levezetés” néha egészen komikusan hangzik: mint például a kapitalizmus esetében: „Az új termelőerők megkövetelik, hogy a termelésben dolgozók műveltebbek és értelmesebbek legyenek, mint az agyongyötört és tudatlan jobbágyok, hogy értsék a gépek szerkezetét és helyesen tudják kezelni a gépeket. Ezért a tőkésék szívesebben tartanak a jobbágyi béklyóktól felszabadított bérmunkásokat, akik eléggé kulturáltak ahhoz, hogy helyesen tudják kezelni a gépeket.”²⁷ Mit szóljunk ehhez a „levezetéshez”, amely a legelemibb történelmi tényeknek és Marx elemzéseinek oly sokszorosan mond ellent, hogy tévedéseinek felsorolásával teleírhatnánk egy lapot? De talán ennyivel is jeleztük, mennyire ideje lenne Sztálin híres alapformáció-elméletét átadni a jótékony feledésnek, s a társadalmi formák elméletét Marx műveiből tanulmányozni és tanítani.

Merőben a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy Sztálinnál a termelésnek van még egy „harmadik sajátossága” is, amely „abban áll, hogy az új termelőerők és az ezeknek megfelelő termelési viszonyok keletkezése nem a régi rendtől különállóan, nem a régi rend letűnése után, hanem a régi rend méhében megy végbe, és nem az emberek előre tervbe vett, tudatos tevékenységének eredményeképpen, hanem spontánul, nem tudatosan, az emberek akarától függetlenül történik”.²⁸ Látszólag ismét csak Marx szavainak kissé tautologikus ellaposításáról van szó, tüzetesebb vizsgálat azonban kimutathatja, hogy Sztálin teljesen el-sikkasztotta azt a nagyon határozott különválasztást, amit az „Előszó” szerzője tett a „gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett... forradalmasodás” és a felépítmény formái között, „amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak és azt végigharcolják”. A termelés „három sajátosságának” sajátos elmélete után csak azzal a megállapítással olvashatjuk az „Előszó”-ból vett idézetet, hogy Sztálin a sokszorosan nagyobb terjedelem ellenére is csak e ragyogó summázat gazdagságának csekély töredékét volt képes felénk közvetíteni, mert a történelmi materializmus alapvető fogalmát gyökerében helytelenül fogta fel.

Nézetünk szerint Sztálin a termelési mód marxi fogalmának interpretálásá-

²⁷ Uo. 693. 1.

²⁸ Uo. 696. 1.

ban azzal követte el a döntő jelentőségű módszertani hibát, hogy a termelőerők fejlődését nem a termelési viszonyok mint forma *tartalmának*, hanem csupán *anyagának*, anyagi hordozójának fogta fel; a termelőerők és termelési viszonyok egységét nem mint tartalom és forma egységét, hanem — öntudatlanul — mint anyag és forma egységét próbálta megragadni. Marx a logikai szabatoságra minden művében nagy gondot fordított, de „A politikai gazdaságtan bírálatához” egyfajta előmunkálatként külön is „átlapozta” Hegel „Logiká”-ját.²⁹ Nem önkényes eljárás tehát, ha arra hivatkozunk, hogy Hegel anyag (vagy matéria) és forma kategóriáit az „eszme” fejlődésében a tartalom és forma kategóriái elé, mint azokat megelőzőket és azoknál primitívebbeket, vette fel és tárgyalta. Matéria és forma vonatkozása egyfelől, tartalom és forma vonatkozása másfelől: két egészen különböző vonatkozás marad még akkor is, ha a gazdasági formák tartalmát természetesen anyagnak tartjuk. A matéria és a tartalom fokozata között az a döntő különbség, hogy bár mindkettő csak formáltan, formában, forma által létezik, a matéria még közömbös a formával szemben, önmagával azonos marad a legkülönbélebb formameghatározásokban, míg a tartalom csak a neki megfelelő formában, saját formája által maradhat tartalom. Így matéria és forma vonatkozásában a matéria passzív, a forma pedig aktív; tartalom és forma vonatkozásában ellenkezőleg, a formának van egy olyan „külsőleges egzisztenciája”, amely közömbös lehet a tartalommal szemben.

A termelési mód marxi felfogása

Marx az „Előszó”-ban megemlíti egy „általános bevezetést”, amit már papírra vetett, de ezúttal elhagy, mert a „még bizonyításra szoruló eredmények minden előlegezése csak zavart okozna”.³⁰ A töredékesség ellenére igen nagy jelentőségű „Bevezetés” éppen a termelési mód marxi fogalmának helyes interpretálásához nyújt módszertani és elméleti fogódzópontokat.

„Vizsgálatunk tárgya mindenekelőtt az *anyag* termelés” — írja Marx — és nyomban megadja az egyetlen lehetséges dialektikus és materialista kiindulópontot: „Társadalomban termelő egyének — ennél fogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont.”³¹

Ha Marx felfogását meg akarjuk érteni, az általa adott kiindulópontot nem sikkaszthatjuk el büntetlenül. A mondat két egymáshoz tartozó mozzanatot tartalmaz: azt, hogy a termelés *egyének* tevékenysége, és azt, hogy ugyanakkor az egyének *társadalmilag meghatározott* tevékenysége. Sztálin — mint láttuk — egyik mozzanatot sem tudta szabatosan megragadni: nála az egyének eltűntek az „emberek” semmitmondó elvontságában, a társadalmi meghatározottságtól pedig — a termelőerőkről írván — tudatosan elvonatkoztatott. Nyilvánvaló, hogy a közvetlen, közvetlenül-tapasztalati valóságban — s Marx materialista lévén, ebből akar kiindulni — nem általában vett „emberek” léteznek, hanem *egyes emberek*, egy-egy ember, azaz individuumok. Természetesen nem a természettől és egymástól (e kettő kezdetben ugyanaz) elszigetelt, hanem mindig *társadalmi egyének*. Marx, miután elutasította és történelmileg megmagyarázta a XVIII. századi robinzonádok „fantáziátlan képzelődéseit”, így fejezi ezt ki: »Minél mélyebben visszamegyünk a történelemben, annál inkább jelenik meg az egyén, ennél fogva a termelő egyén is, önállótlannak, egy nagyobb egészhez tartozónak: először még egészen természetes módon a családban és a törzssé kiszélesedett családban; később a törzsek ellentétéből és összeolvadásából létrejövő különböző formájú közösségekben. Csak a XVIII. században, a „polgári társadalomban” lépnek szembe az egyes emberrel a társadalmi összefüggés különböző formái az ő magáncéljait szolgáló pusztá eszközökként, külső szükségyszerűségként. De az

²⁹ Vö. Marx 1858. január 14-én Engelshez írt levelével: Levelek „A tőké”-ről. Szikra. 1956. 65. l.

³⁰ MEM, 13. kötet 5. l.

³¹ MEM, 13. kötet. 151. l.

a korszak, amely ezt az álláspontot, az egyedülálló egyes ember álláspontját létrehozta, éppen az eddig legfejlettebb társadalmi (erről az állásponttól általános) viszonyok korszaka. Az ember a szó legszorosabb értelmében „zoon politikon”, nemcsak társas állat, hanem olyan állat, amely csak a társadalomban tud egyedülállónak válni.«³²

E mondatokban Marx egész történetfelfogásának magva benne található. Egyelőre azonban csak azt emeljük ki belőlük, hogy az egyének társadalmi meghatározottsága — s ezáltal termelésük társadalmi meghatározottsága — ugyancsak nem elvontan értendő, hanem ez mindig konkrét-történelmi meghatározottság először a „család”, majd a „különböző formájú közösségek”, s végül az egyénnel „külső szükségszerűségként” szembe kerülő „társadalmi összefüggés” által. Egyfelől tehát az egyén szubsztanciális lényege a társadalmi meghatározottság, ez pedig történelmi változását, fejlődését jelenti; másfelől — s ez ugyanaz — társadalmiságának konkrét-különös formáját a többi egyénhez való viszonyaiban, a konkrét-történelmi közösségekben kell keresni. A közvetlen valóságban csak egyének léteznek, társadalom nem létezik. Az egyéneken kívül csak egymáshoz való viszonyaik valóságosak, ezek pedig az egyénekekkel együtt változnak. Az egyén és a társadalom viszonyáról beszélni — mint erre újabban Davidov Marx alapján felhívta a figyelmet³³ — logikailag hibás kérdésfeltevés lenne, mert ezzel egyének és viszonyaik viszonyát vizsgálnók. »A társadalom — írja Marx a „Grundrisse” egy másik helyén — nem egyénekből áll, hanem azoknak a vonatkozásoknak, viszonyoknak az összegét fejezi ki, amelyekben ezek az egyének egymással állanak.«³⁴ Egyén és társadalom tehát: egyén és a többi egyénnel való viszonyainak összege; társadalomban élő s termelő egyén pedig: a többi egyénhez való viszonyai közt élő és termelő, következésképpen a többi egyénhez való viszonyai által meghatározottan élő és termelő egyén.

Nem mondhatjuk, hogy a termelőerők és termelési viszonyok dialektikáját Marx sehohsem fejtette ki. „A tőke” számos fejtegetése közül különösen fontos az, amely a munkafolyamatról szólva bebizonyítja, hogy a termelési eszközöket sohasem szabad a termelési viszonyoktól elvonatkoztatnunk.³⁵ A munkafolyamatról és munkaeszközökről adott elemzések legfőbb értelme éppen az, hogy ezek a termelési-társadalmi formáktól elvonatkoztatott pusztán anyagi hordozói a termelésnek, s mint ilyenek, legfeljebb elvont lehetőségeket kínálnak, de önmagukban semmit meg nem magyaráznak. A munkaeszközök a valóságban a társadalmi ember „termelő szervei”, azaz „minden különös társadalmi szervezet anyagi bázisa”, amelyek éppen ezért a mindenkori társadalmi formákról vallanak számunkra.³⁶ De csak akkor, ha a termelési mód totalitásának mozzanataként fogjuk fel őket, a konkrét totalításban elfoglalt valóságos helyüknek megfelelően, tehát a formák tartalmaként, nem pusztán anyagként. Így soha „nem a munka anyagi meghatározásából... hanem... a társadalmi formából” kell kiindulni, mert „a formák meghatározóak magát az anyagi gazdagságot illetően”.³⁷

A termelési eszköz Marx felfogásában lényegesen több, mint a formáktól elvonatkoztatott, tehát tartalomtól materiává lefokozott anyagi bázis. Hogy a termelési eszköz kifejezi „az ember aktív viszonyát a természethez”, az nem Marx felfedezése, hanem Hegelé. Ez természetesen nagyon fontos vonatkozás, amelynek egy frappáns megfogalmazására Lenin joggal figyelt fel Hegel „Logiká”-jának olvasásakor: „A szerszám fennmarad, míg a közvetlen élvezetek elmúlnak és feledésbe mennek. Szerszámaiban az embernek hatalma van a külsőséges természet felett, még ha céljai szerint alá van is vetve neki.”³⁸ E felismerés valóban

³² Uo. 152. l.

³³ Vö. J. Davidov: Munka és szabadság. Kossuth, 1965. 98–108. l.

³⁴ Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Berlin, 1953. 176. l. Vö. még például: Marx: A tőke. III. kötet. 784. l.

³⁵ Marx: A tőke. I. kötet. 170–189. l.

³⁶ Uo. 347. l.

³⁷ Marx: Értéktöbblet-elméletek. I. kötet. 122, 261. l.

³⁸ Lenin: Filozófiai füzetek. Művei 38. kötet. Kossuth, 1961. 173–174. l.

csírája a történelmi materializmusnak, de még csak a csírája. Mert Marx igazi felfedezése éppen az, hogy a termelési eszköz a termelési mód mozzanata, mint termelőerő dialektikusan egy a termelési viszonyokkal, következésképpen nemcsak ember és természet viszonyának kifejezője (és persze alakítója), hanem a termelési viszonyoknak is anyagi objektívációja (és természetes meghatározója). Ha Marx „a termelőerő (termelési eszköz) és termelési viszony fogalmainak dialektikáját” („Bevezetés”) általános szinten tárgyalta volna, nézetünk szerint ezt a dialektikát, „melynek határai megállapítandók, és amely nem szünteti meg a reális különbséget”, mint a termelési mód tartalom és forma mozzanatának dialektikáját tárgyalta volna. E dialektika „határait” annak alapján állapította volna meg, hogy a tartalom nem más, mint a formája, és a forma nem más, mint a tartalom; a „reális különbséget” pedig egyrészt abban mutatta volna fel, hogy a tartalom maga anyagi (ezt hangsúlyozta a termelőerőnek ez esetben termelési eszközként való tételezése), másrészt abban, hogy a forma, bár anyagi eredetű tartalma határozza meg, bizonyos „közömbösséget”, önállóságot is tanúsít a tartalmával szemben. Logikailag lényeges különbség van egyrészt anyag és forma, másrészt tartalom és forma vonatkozásai között: az előbbiben az anyag mutat fel közömbösséget a formával szemben, az utóbbiban megfordítva, éppen a forma önállósodhatik a tartalommal szemben. Hegel az „Enciklopédiá”-ban ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A forma és tartalom ellentéténél lényeges dolog szem előtt tartani, hogy a tartalom nem forma nélkül való, hanem egyrészt *a tartalom önmagában bírja a formát*, másrészt a forma *külsőleges* a tartalomnak.” A forma kettős: egyszer, mint magában a reflektált, a tartalom, máskor, mint magában nem reflektált, a külsőleges, a tartalommal szemben közömbös egzisztencia.³⁹ A gyakori hibával szemben, mely „a tartalmat a lényegesnek és önállóknak, a formát ellenben a lényegtelennek és önállótlannak tekinti”, Hegel megjegyzi még, hogy „valójában a kettő egyformán lényeges”, valamint hogy „míg forma nélküli tartalom éppúgy nincs, mint forma nélküli anyag, ez a kettő (tartalom és anyag vagy matéria) épp abban különbözik egymástól, hogy az utóbbi, noha magánvalósága szerint nincs forma nélkül, létezésében mégis közömbösnek bizonyul vele szemben; viszont a tartalom mint olyan csak azáltal az, hogy a kialakult formát magában foglalja. De találjuk a formát mint a tartalommal szemben közömbös és neki külsőleges egzisztenciát is, és ez azért van így, mert a jelenség általában még a külsőlegességgel terhelt.” Ha a tartalomra való vonatkozásban formátlanságról beszélünk, ezen „nem a forma hiányát általában, hanem csak a *kellő* forma hiányát kell érteni”, amely kellő forma viszont „annyira nem közömbös a tartalommal szemben, hogy ellenkezőleg, maga a tartalom”.⁴⁰

Marx műveinek minden figyelmes olvasója csak egyetérthet Leninnel abban, hogy Hegel „egész Logikája” nélkül nem érthető még „A tőke” első fejezete sem. A termelési mód, termelőerő, termelési viszony fogalmainak megértéséhez is érdemes kissé tovább lapoznunk (az egyszerűség kedvéért) a „Kis Logikát”. A lényeg és jelenség vonatkozásai sorában ugyanis tartalom és forma fogalmi után nyomban a *viszony* kategóriája következik, amelynek első meghatározása így hangzik: „A *közvetlen* viszony az egész és a *részek* viszonya: a tartalom az egész és *áll* a részekből (a formákból), önmagának ellentétéből. A részek különbözők egymástól és önállók. Részek azonban csak egymásra való azonos vonatkozásukban, vagyis amennyiben együttvéve teszik az egészet. De az *együtt* a rész ellentéte és negációja.”⁴¹ A matéria oszthatóságával kapcsolatban Hegel figyelmeztet az egész és részei viszonyának bonyolultságára a szerves természet területén. S kiegészíti ezt azzal, hogy a viszony még sokkal bonyolultabb „a szellemre és a szellemi világ alakulataira való alkalmazásá”-ban. Marx a termelés tota-

³⁹ Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. I. A logika. Akadémiai kiadó, 1950. 213–214. l.

⁴⁰ Uo. 214. l.

⁴¹ Uo. 216. l.

litását „szerves egész”-nek nevezte a „Bevezetés”-ben, s más műveiben is előszeretettel használta a szerves természetre utaló kifejezéseket (a munkaeszközök mint a társadalmi ember „termelő szervei” stb.), azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy ezen a módon is jelezze, mennyire lehetetlennek tartja egész és részei viszonyának mechanikus alkalmazását a társadalmi jelenségekre.

Nem kétséges, hogy Hegel logikáját tanulmányozva a termelőerő és termelési viszony, társadalmi forma stb. fogalmak egyik legfontosabb forrásvidékén járunk. Az elmondottakkal ezt a problémát csupán jelezni akartuk, s legfeljebb általánosságban arról győzni meg az olvasót, hogy Marx a hegeli logikai kategóriákat nagyon komolyan vette, azok között pedig a termelőerő és termelési viszony fogalompár számára nincsen más, mint tartalom és forma kategóriája. S e két fogalom ugyanakkor Hegelnél elég rugalmas is ahhoz, hogy a termelési mód két fő mozzanatát és ezek ellentmondását velük ragadjuk meg. Egyfelől a tartalom anyagi megalapozottsága, másfelől a forma „kettős” viselkedése: ezek a fogalompár rugalmasságának alapmozzanatai, s egyúttal kettejük dialektikájának „határai”, anélkül hogy megszüntetnénk a köztük levő „reális különbséget”.

S nézetünk szerint tartalom és forma kategóriái teszik világossá, mit kell értenünk „érintkezési formán”. Semmiképpen sem lehet véletlen, hogy a „Bevezetés” töredékeiben, a „termelési viszonyok és érintkezési viszonyok”, valamint a „termelőerő és érintkezési viszonyok viszonya” formulákban ismét felbukkan a „fiatalkori” kifejezés. Tartalmilag nyilvánvalóan a tágabban értelmezett termelési viszonyokat jelenti, mégpedig az egyének egymáshoz való viszonyára, mindenekelőtt valóban „érintkezésük” módjára vonatkoztatva. Formális-kategóriális szempontból tekintve csak az úgynevezett *külső formáról* lehet szó, amelynek lényeges sajátossága, hogy önállóságra, „közömbösségre” hajlik a tartalommal, következésképpen a tartalommal azonos „belső formával” szemben, noha eredetében éppen úgy a tartalom határozza meg, mint a „belső formát”. S ha most emlékeztünkbe idézzük, hogy a termelés, a termelési mód fogalmát fejtegetve eddig idézett szövegeink is többször eljutottak a *politikai és jogi, egyszóval intézményes felépítmény* fogalmáig, akkor valószínűnek kell elismernünk, hogy Marx az alap és felépítmény kategóriáit éppen azért alkotta meg (a társadalmi lét és társadalmi tudat kategóriái mellett, azokkal nem felcserélhetően), mert ezekkel pregnánsabban fejezhette ki tartalom és forma viszonyának egyik meghatározását. Nos, nézetünk szerint Marx felfogásában az „érintkezés” társadalmi viszonyai még a „belső” formába tartoznak, tehát az „alapzat” marxi fogalmába, úgy azonban, hogy valóságos létezéshez, fennálláshoz éppen a politikai-jogi intézmények, tehát a felépítmény egy mozzanata által jutnak, azaz egyszersmind „külső” formává lesznek.

Annak magyarázatára, hogy Marx végül is miért nem említi az „érintkezés” viszonyait már az „Előszó”-beli summázatban sem, megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a tartalom és forma kategóriáit újra megvizsgálva — s mintegy keresztezve őket alap és felépítmény kategóriáival — e fogalmakat elégségeseknek ítélte a termelési mód „önmozgásának”, a termelőerők és termelési viszonyok ellentmondásának megfogalmazásához. E feltevésünket valószínűsíti egyebek közt az „Előszó” fogalmazása is: amikor „fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglévő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése... a tulajdonviszonyokkal...” (azaz saját „fejlődési formáikkal”), akkor ebből „a gazdasági termelési feltételekben” következik be „anyagi, természettudományos szabatosággal megállapítható forradalmasodás” (tehát magában az *alapzatban* ütközik össze tartalom és forma, kiváltva magának az alapzatnak a forradalmasodását); ám a „társadalmi forradalom” kiteljesedéséhez, igazi megvalósulásához még az „ideológiai formák” (a felépítmény) forradalmasodása is szükséges, „amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak és azt végig harcolják”. Az alapzat és felépítmény: a tartalom és forma kategóriáinak sajátosított, a társadalom mozgásaira alkalmazott változata. Ilyesféle megfontolásokkal válhatott fölöslegessé az „érintkezési vi-

szonyok” fogalma, bár Marx az „Előszó”-ban is félreérthetetlenül megkülönbözteti egymástól a felépítmény intézményes és tudati mozzanatát: a társadalom gazdasági szerkezete nyújtotta „reális bázison” egyrészt „egy jogi és politikai felépítmény emelkedik”, másrészt ugyane „reális bázisnak” meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az „érintkezés” kategóriája így olvadhatott bele a „termelési viszonyok” (valamint „társadalmi termelési” és „társadalmi viszonyok”) kategóriájába; fennmaradó „külső formai” mozzanata pedig így találhatott helyet a felépítmény fogalmában, annak is főképpen intézményi oldalán.

Végül tárgyunk szempontjából érdemes még egyszer elővenni Marx 1846-ban Annyenkovhoz írt levelét: „Azzal az egyszerű ténnyel, hogy minden későbbi nemzedék az előbbi nemzedék által szerzett termelőerőket talál, amelyek neki új termelés nyersanyagául szolgálnak, összefüggés jön létre az emberek történetében, létrejön az emberiség története, amely annál inkább az emberiség története, mennél inkább gyarapodtak az emberek termelőerői és ennek következtében társadalmi viszonyaik. Ebből szükségszerűen következik, hogy az emberek társadalmi története sohasem más, mint egyéni fejlődésük története (Az én kiemelésem — T. F.), akár tudatában vannak ennek, akár nem. Anyagi viszonyaik alkotják minden viszonyuk alapját. Ezek az anyagi viszonyok nem egyebek, mint azok a szükségszerű formák, amelyekben az emberek anyagi és egyéni (A két kiemelés tőlem — T. F.) tevékenysége megvalósul.”⁴²

És Marx ugyane levélben félreérthetetlen világossággal megmagyarázza, mit ért „érintkezési” viszonyokon, s hogyan érti a társadalom belső dialektikáját: „Az emberek sohasem mondanak le arról, amit már megszereztek, de ez nem jelenti azt, hogy sohasem mondanak le arról a társadalmi formáról, amelyben bizonyos termelőerőket megszereztek. Éppen ellenkezőleg. Hogy az elért eredmény veszendőbe ne menjen, hogy a civilizáció gyümölcseit el ne veszítsék, az emberek kénytelenek minden hagyományos társadalmi formájukat megváltoztatni, mihelyt érintkezésük [commerce] módja nem felel meg többé a megszerzett termelőerőknek. — A *commerce* szót itt a legtágabb értelemben, a német *Verkehr* értelmében használom. — Például: a kiváltság, a céhek és testületek intézménye, a középkori reglementációs rendszer olyan társadalmi kapcsolatok voltak, amelyek egyedül feleltek meg a szerzett termelőerőknek és annak a megelőző társadalmi rendszernek, amelyből ezek az intézmények sarjadtak. A testületi és reglementációs rendszer védelme alatt felhalmoztak tőkét, kifejlődött a tengeri kereskedelem, gyarmatokat alapítottak — és az emberek mindennek gyümölcseit elvesztették volna, ha fenn akarták volna tartani azokat a formákat, amelyek védelme alatt e gyümölcsök megérték... Azok a gazdasági formák tehát, amelyekben az emberek termelnek, fogyasztanak, cserélnek, *műlékony és történelmi* formák. A szerzett új termelőképességekkel az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési móddal együtt megváltoztatják az összes gazdasági viszonyokat, amelyek nem voltak egyebek, mint ennek a meghatározott termelési módnak szükségszerű kapcsolata.”⁴³ Az „érintkezés” viszonyai tehát: termelési viszonyok az őket gyakorlati fennálláshoz juttató és védelmező intézményekkel együtt. A „Német ideológiából” idézett szavakkal a történelmi materializmus „a polgári társadalmat... az egész történelem alapzataként fogja fel és egyrészt *cselekvésében mint államot ábrázolja*” (Az én kiemelésem — T. F.), másrészt a tudatformákat ez alapzatból kiindulva vizsgálja. A megszerzett új „termelőképességek” forradalmasítják az alapzatot, a termelési módot, és e forradalmasodást követnie kell az intézmények megváltoztatásának.

Ha a termelési viszonyokat mint tulajdonviszonyokat vesszük szemügyre, ugyanígy világossá lesz, hogy a történelmi mozgásnak egyik döntő jelentőségű hajtóereje a tartalom és (kettős jellegű) formája közti ellentmondással fejezhető ki. Egyfelől: „A tulajdon minden történelmi korszakban másképpen és egészen

⁴² Marx–Engels: Válogatott művek, II. köt. 406–407. 1.

⁴³ Uo. 407–408. 1.

különböző társadalmi viszonyok között fejlődött. A polgári tulajdont meghatározni tehát annyit jelent, mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni.⁴⁴ Másfelől azonban a tulajdonviszonyokat rögzítik, intézményesítik, és a társadalmi forradalom feladata éppen az elavult intézmények eltávolítása. „A törvényhozás — mondja Marx — mind a politikai, mind a polgári, nem tesz egyebet, mint hogy kimondja, jegyzőkönyvbe veszi a gazdasági viszonyok akaratát.”⁴⁵ Csakhogy a termelési viszonyok e „jegyzőkönyvbe vevése” nyomban megrögzítést, megmerevítést jelent, s ezért — a „külső forma” viszonylagos „közömbössége” miatt — kell az intézményeket mindig forradalom útján igazítani hozzá az alapzathoz. Erre a viszonyra gondolt Marx akkor is, amikor Morgannak ahhoz a megjegyzéséhez, hogy a család és a rokonsági rendszerek viszonyában az előbbi az aktív elem, az utóbbiak pedig passzívak, konspektusában hozzáfűzte: „S ugyanígy van a politikai, jogi, vallási, filozófiai rendszerekkel egyáltalában.”⁴⁶ És minden bizonnyal az „érintkezés” régi kategóriáját akarta valamivel helyettesíteni Engels, amikor 1877-ben azt írta, hogy a történelmi materializmus szerint „a termelés, és mindjárt a termelés után termékeinek cseréje, minden társadalmi rend alapzata”.⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy a cserét csak tágabb, intézményeket is jelentő értelmében állíthatta a termelés *mellé*. Ez világlik ki fejtegetéséből is: a termelőerők és a termelési mód (!) közötti összeütközésből kiindulva úgy jellemzi a tőkés termelés válságait, hogy azokban „a termelési mód fellázad a cseremód ellen”.⁴⁸

Úgy gondoljuk, Marx és Engels termelési mód fogalma az idézett szövegek alapján most már eredeti gazdagságában, szabatoságában és rugalmasságában áll előttünk, összefoglalva: a termelési mód konkrét totalitás, amelynek *tartalma a termelőerők fejlődése, formája pedig a termelési és társadalmi viszonyok*. Ha e totalitást „elemeire” bontjuk — s ez a formameghatározásokhoz valóban szükséges —, akkor elsősorban nem a tartalom és a forma mozzanatára vagy oldalára kell bontanunk, hiszen ezek csupán ugyanazon dolog két oldala, ha mégoly különböző két oldala is. A termelési módnak mint a tartalom és forma egységének kell megtalálnunk alapvető mozzanatait. Mármost nyilvánvaló, hogy a termelésnek általában szubjektív és objektív, alanyi és tárgyi előfeltételei vannak: az emberek és a termelési eszközök. Ám idézeteink meggyőzően bizonyíthatták, hogy a termelés alanyi előfeltételét csak mint egyéneket, még pedig egymással ilyen vagy olyan közösségeket alkotó egyéneket szabad felfognunk. Így a termelési mód totalitásának három fő mozzanata: az *egyének*, mindenkori *közösségeik* és a *termelési eszközök*.

Mindhárom mozzanat egyaránt mozzanata a termelőerőnek (mint tartalomnak) és a termelési-társadalmi viszonyoknak (mint formának), s mind a három csak a másik kettővel való vonatkozásában létezik. Következésképpen egyik mozzanatról sem mondhatunk semmit a másik kettő és az azokkal való viszony meghatározása nélkül, és megfordítva, akármelyikük meghatározása egyértelmű a másik kettő és a hármas viszony meghatározásával. A három mozzanatról mint termelőerőről egyetlen szót sem mondhatunk a formameghatározás nélkül, hiszen a fejlődési formájától elválasztott termelőerő csak „anyag”, vagy matéria. Megfordítva azonban: ha a termelési viszonyokról beszélünk, egyben a termelőerőkről beszélünk, mert hiszen a forma nem más, mint a tartalom *meghatározása*, matériából tartalommal emelése. A három alapmozzanat abban a meghatározatlanságban, ahogyan fentebb áll, nem létezik. Hármasságuk vonatkozásuk formameghatározása azonban egy-egy különös termelési mód (és társadalmi forma) alapmeghatározása lesz.

⁴⁴ Marx: A filozófia nyomorúsága: MEM, 4. kötet. 158. l.

⁴⁵ Uo. 105. l.

⁴⁶ Idézi Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx–Engels: Válogatott művek, II. kötet. 172. l.

⁴⁷ Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Marx–Engels: Válogatott művek, II. kötet. 120. l.

⁴⁸ Uo. 121., 129. l.